

Мистецтво віддавати

Бібліографічний огляд літератури про відомих українських меценатів Терещенків та Ханенків.

УДК 016:929 Мистецтво віддавати [Текст]: бібліографічний огляд літератури про відомих українських меценатів Терещенків та Ханенків / укладач М.Б. Золотарева; КЗК «Міська бібліотека для дорослих» КМР.- Кривий Ріг, 2022.

Бібліографічний огляд літератури **«Мистецтво віддавати»** присвячено відомим українським меценатам Терещенкам та Ханенкам.

Меценатство в Україні має свою давню історію. Уславлені імена українських підприємців-меценатів Терещенків та Ханенків вписані в ту історію назавжди.

Лікарні, школи, галереї, університети, церкви, єдине в імперії училище для сліпих і не тільки – це спадок глухівських магнатів Терещенків, залишений українцям. А ще сприяння у літакобудуванні та підтримка молодих митців.

Богдан і Варвара Ханенки були засновниками Київського художньо-промислового та наукового музею. За 50 років Ханенки зібрали 1200 художніх творів, а також багату бібліотеку з мистецтвознавства.

Славетні родини показали приклад успішного національного підприємництва і зробили неоціненний внесок у мистецьке, освітнє й духовне життя України.

В основі бібліографічного огляду короткі виклади публікацій з періодичних видань та Інтернет-ресурсів. Представлена література з фондів бібліотек КЗК «Міська бібліотека для дорослих» КМР та Інтернет-ресурсів.

Запропонований бібліографічний огляд адресується учням, молоді, бібліотекарям і всім, хто бажає більше дізнатися про історію України та видатних українців.

Обличчя історії України формують особистості. Це ті видатні історичні постаті, які залишили свій важливий внесок в історії і стали гордістю України.

Доброчинність – явище, знайоме в Україні здавна. Князі Русі Київської, гетьмани Петро Сагайдачний, Іван Виговський, Іван Мазепа, Кирило Розумовський сприяли поширенню освіти, зокрема й становленню Києво-Могилянської академії, будували власним коштом храми, опікувалися найздібнішими країнами, посилаючи їх на навчання до найкращих європейських університетів.

У XIX – на початку XX століття добродійництво, або, як казали римляни, меценатство, набуло особливого поширення серед шанованих, багатих і не дуже, знаних українців.

Уславлені імена українських підприємців-меценатів Терещенків, Ханенків, Попових, Тарновських, Григорія Галагана, родини Симиренків, Євгена Чикаленка, батька й сина Рильських, братів Бродських. Вони та інші шляхетні пани і пані чимало зробили для розвою вітчизняної культури та освіти, розвитку промисловості, поліпшення медичної справи тощо.

У спадок від меценатів ми отримали прекрасні будівлі музеїв, бібліотек з їх безцінними колекціями, театри, церкви та безліч інших осередків духовного життя та предметів, що стали культурним надбанням нації. Для прикладу можна згадати теперішній Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків у Києві.

«Мати, наприклад, картину Тиціана чи грецький мармур п'ятого століття і не показувати ці речі, це все одно що привласнити собі одному неопубліковані твори Пушкіна, Гете чи Шекспіра. Творіння геніїв за суттю своєю не повинні належати лише тим, хто ними володіє»,- сказав Богдан Ханенко на церемонії освячення Київського художньо-промислового й наукового музею.

Для подружжя, яке могло дозволити собі володіти чим завгодно, це було абсолютно неприйнятно. **Тетяна Вінниченко розповідає про родину Ханенків у статті «Варвара і Богдан Ханенки: життя як колекція». (Личности. -2019.- № 8. -С.32.)**

Богдан Ханенко народився 23 січня (5 лютого) 1849 року у батьківському маєтку – в селі Лотоки на Чернігівщині. Рід Ханенків належав до козацької старшини і простежується з XVII століття, від запорізького козака Степана Ханенка і його дружини, дочки польського старости. Батько Богдана, Іван Іванович Ханенко, був колезьким асесором, мати, Катерина Богданівна Нілус, генеральською дочкою.

Варвара Терещенко народилась 9 серпня 1852 року, зовсім неподалік, у містечку Глухові на Чернігівщині. Вона була старшою дочкою відомого

цукрозаводчика, мецената колекціонера Ніколи Артемовича Терещенка. Генеалогія її роду не сягала аж так далеко, дворянство здобув тільки у 1870 році, незадовго до смерті, її дід, купець Артемій Терещенко. За легендою, в дитинстві він випасав овець, але згодом сколотив капітал на поставках хліба та лісу для армії. А тоді заклав підвалини величезних родинних статків, щасливо вклавши гроші у нову і дуже перспективну галузь – виробництво цукру. Відтоді словосполучення «цукрозаводчик Терещенко» перетворилося на бренд.

Працювати на заводах Терещенка на той час було роботою мрії: окрім непоганої платні, цукрозаводчик забезпечував своїм працівникам житло, харчування, при заводах діяли школи, ремісничі майстерні і лікарні. Ще однією традицією Терещенків була добродіяльність, на яку Артемій витрачав певну частку свого прибутку і заповідав так робити синам.

Про дитинство Богдана і Варвари мало відоме. Народжені по сусідству, згодом вони роз'їхалися: Богдан Ханенко жив і вчився у Першій гімназії у Москві, потім вступив на юридичний факультет Московського університету.

Варвара отримала домашню освіту у Глухові. 1870-го її батько теж вирушив до Москви, а за п'ять років Терещенки оселилися в Києві, на розі Олексіївської та Бібіківського бульвару. Пізніше вулицю Олексіївську буде перейменовано на Терещенківську – на знак вшанування заслуг Ніколи Артемовича перед містом.

На розбудову Києва він витратив понад два з половиною мільйони карбованців, з його допомогою були зведені будівлі Національного художнього музею, Троїцького народного дому (теперішнього Театру оперети), Театрального та Транспортного інститутів, Політехнічного інституту й теперішнього Охматдиту (спочатку – Київської безоплатної Цесаревича Миколая лікарні для чорноробів та незаможних людей), засновані художня школа й консерваторія, виконані розписи Володимирського собору тощо.

На той час Варвара і Богдан Ханенки були вже подружжям зі спільною біографією.

Про родовід Терещенків розповідає **Е. Бутанова** у статті «Семья Терещенко: жизнь дана на добрые дела» (*Личности.- 2014. -№ 3.*)

Засновник роду Терещенко Артемій народився близько 1794 року у селі Локоть Чернігівської губернії, але майже все життя прожив у Глухові. Ще замолоду він почав торгувати з лотка, і тоді ж, певно, отримав прізвисько «Карбованець». Надійною помічницею йому стала дружина Єфросинья Григорівна (у дівочтві Стеслявська).

Від дріб'язкової торгівлі він перейшов до торгівлі хлібом, лісом, а потім – до цукроваріння. Перший цукровий завод Терещенка було відкрито у 1854 році у селі Вороніж Глухівського повіту, що стало підставою для зарахування Артемія Яковича до купців 1-ї гільдії.

Розбагатівши, Артемій Терещенко збудував у Глухові кілька будівель присутніх місць. Також він виділив кошти для відновлення Трьох-Анастасіївського храму. Згодом поруч зі старим за клопотанням синів Артемія був збудований новий

Трьох-Анастасіївський собор (а старий через старість розібраний). Розписували його популярні тоді художники (брати Сведомські, Журавльов та Верещагін).

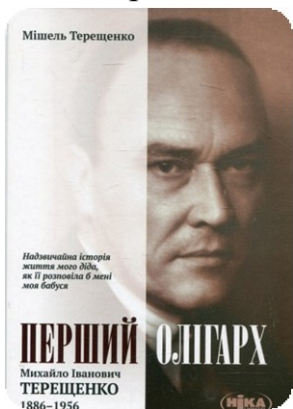
Обидва старших сина Артемія повною мірою були наділені діловою хваткою, але особливо комерційний талант мав старший, Нікола, який у всіх починаннях перевершив батька і залишив за собою найбільш яскравий слід. Він народився в 1819 році, і оскільки батько тоді ще не мав можливості дати йому гарну початкову освіту, Нікола навчався у повітовому училищі. Обмеженість набутих знань компенсувалася досвідом, яким щедро ділився з ним батько, та вродженою кмітливістю: юний купець взявся за торгівлю хлібом і незабаром став найбільшим торговцем зерном у районі.

Після земельної реформи 1861 року Нікола Артемович почав орендувати і скуповувати поміщицькі землі з великою вигодою для себе, а потім переключився на цукрову галузь, що обіцяла ще більші прибутки.

У 1870 році брати заснували спільне підприємство «Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків». За обсягами продукції та капіталу товариство братів Терещенків було найбільшим цукровим підприємством в імперії наприкінці ХІХ століття, чії фабрики та заводи розташовувалися у Київській, Волинській та Подільській губерніях. До початку ХХ століття династії належало 11 заводів, близько 200 тис. десятин землі; на рахунках зібралися мільйони. Члени сім'ї на той час входили до найбагатших людей світу.

На підприємствах Терещенка працівникам добре платили, при заводах діяли лікарні та початкові народні училища, у маєтках братів відкривали ремісничі та сільськогосподарські училища. Але філантропія Терещенка йшла набагато далі турботи про людей, які від них залежали. У Глухові вони відкрили жіночу та чоловічу гімназії (одним із випускників другою згодом став знаменитий український художник та графік Георгій Нарбут), сирітський притулок, ремісниче училище, лікарню та звели безліч громадських будівель...

Книга **«Перший олігарх: Михайло Іванович Терещенко (1886-1956): надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся»** написана прямим нащадком легендарного роду Терещенків Мішелем.

Це романізована біографія, яку внук розповідає від імені свого діда Михайла, використовуючи його записи, свідчення очевидців та архівні державні документи. Автор спробував подивитися на події кінця ХІХ - першої половини ХХ століття очима свого діда - Михайла Івановича Терещенка.

У книзі описано перипетії життя цієї блискучої людини що у тридцять один рік була власником одного з найбільших статків Російської імперії. Нащадок козаків, депутат російської Думи, очільник Міністерства фінансів, останній міністр закордонних справ Тимчасового уряду, заарештований більшовиками. Він же - представник славетної династії промисловців і меценатів Терещенків, які на початку ХХ століття, вважалися однією з найбагатших родин Російської імперії.

Михайло Іванович втратив усе, але спромігся почати своє життя з чистого аркуша і, перебуваючи в еміграції, став одним з найвпливовіших фінансистів світу.

Ця книжка також про славу родину добродійників, яка керується своїм девізом «Прагненням до суспільної користі», подарувала своїй країні університети і театри, картинні галереї і храми, лікарні й притулки для сиріт...

Автор розповів про своїх предків, їхню підприємницьку, громадську та благодійну діяльність, про зведені ними будівлі в Києві та Глухові понад 100 років тому. Традиційно всі подвижники роду Терещенків віддавали вісімдесят відсотків своїх прибутків на благодійність.

Мішель Терещенко народився в Парижі 1954 року. Починав трудову діяльність як дослідник підводних глибин, створив фірму, що вирощувала водорості на Філіппінах і Мадагаскарі. У 2015 став мером Глухова (містечко, яке було серцем їхньої родини Терещенків-Ханенків).

Кореспондент газети «Урядовий кур'єр» Г.-Г. Пилипенко презентує книгу «Перший олігарх. Михайло Іванович Терещенко. 1886-1956: надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся» (Пилипенко, Г.-Г. Терещенки: Мішель про Михайла / Г.-Г. Пилипенко // Урядовий кур'єр.-2011.-7 грудня.)

Журналісту дивною видається назва книжки: «Напевно, пан Мішель, наспілкувавшись «вслась с власть имущими», сформулював своє розуміння суті олігарха. На моє запитання він зазначив, що назву змінював 3—4 рази. «Якби мій дід жив тепер, його назвали б олігархом... Гадаю, завжди є надія, що олігарх стане іншим».

У 16 років майбутній перший олігарх став одним із найбагатших людей світу. Але зазначте: 80% прибутку сім'ї йшли на благодійність та меценатство. Родовий девіз Терещенків: «Стремленьем к общественным пользам». Саме за благодійність нащадки кріпака Артемія з Глухова отримали дворянське звання. Будівлі Терещенків і нині служать усій Україні. Люди народжуються в пологовому будинку, вчать у школах та вишах, користуються лікарями, вінчаються в церквах, споруджених їхньою родиною.

Як відомо, Михайло Терещенко очолював міністерство іноземних справ Росії, а після ганебної втечі Керенського — і сам уряд. Більшовицька влада запроторила экс-міністра до Петропавлівської в'язниці. Ленін хотів його показової страти, адже Терещенко дослідив зв'язки Ульянова з німецькою розвідкою. Тільки незлагодженість роботи з міністерством внутрішніх справ урятувала від арешту лідера більшовиків, коли той очікував на гонорар з Берліна.

А Терещенка врятувала від показового розстрілу його цивільна дружина Маргарита Ное. Вона відкупила чоловіка у Троцького за найкоштовніші в світі діаманти, які подарував їй Михайло на честь народження дитини.

У Парижі вона воліла стерти з пам'яті роки лихоліття в Росії, особливо після розлучення з Михайлом, і заборонила онукові вивчати російську мову. Мішель опанував її вже після 50-ти, коли цього стали вимагати бізнесові інтереси в Україні.

Мішель порівнює свого діда з альбатросом. Михайло Іванович був птицею високого польоту. Ширяв красиво і достойно в космополітичному світі. Він не прийняв запрошення змінити громадянство — став людиною світу. Після революції дід працював службовцем у норвезькому банку і повертав державні борги, які брав під особисті гарантії на переозброєння російської армії. Свого часу він не дав укласти

сепаратний мир із Німеччиною. Екс-міністр хотів змінити хід історичних подій ХХ століття на краще для батьківщини. Не судилося.

Коли у 1956 році екс-міністр помер у Монако, Мішелю було 2 роки. Він дізнавався про надзвичайного дідуся з розповідей батька, який народився в Парижі 1919-го, та за згадками бабусі. Вона в перші роки після революції розмовляла із сином Петром у їхній паризькій квартирі тільки російською. Але все змінилося після розлучення з чоловіком у 1923 році. Може, й тому Мішель і його батько в Парижі довго не знали, якими скарбами володіла їхня родина в Росії і в Україні.

Про Михайла Терещенка розповідає **В. Шпак в статті «Що залишимо на спомин?» (Урядовий кур'єр.-2016.-26 березня.)**

Михайло Терещенко залишився в історії не завдяки багатству чи політичній діяльності, а насамперед як меценат і людина честі. Широко відомо, що завдяки пожертвуванням Михайла Терещенка у Києві створили консерваторію та кілька музеїв, які нині мають статус національних. Знаменита срібна доба російської поезії була б неможливою без нашого земляка, коштом якого у петербурзькому видавництві «Сірін» друкували книжки, що уславили цілу плеяду митців на чолі з Олександром Блоком.

Благодійність і захоплення мистецтвом успадкувала від роду Варвара Терещенко, у заміжжі Ханенко.

В останні роки нам відкрилися нові грані її життя. Це не тільки благодійництво, просвітницька діяльність у маєтках, участь в культурному житті та приватне колекціонування. Підтримка здоров'я та наснаги чоловіка, Богдана Ханенка — одна з головних турбот Варвари. Як з'ясувалося, Ханенки часто виїжджали за кордон не лише щоб відвідати аукціони та антикварні крамниці, порадитися зі знаменитими експертами і придбати нові раритети до колекції, а й щоб відновити сили Богдана, який страждав на серйозну недугу.

Л. Яновська в статті «Варвару Ханенко не пускали в музей, а вона купувала для нього твори» (Урядовий кур'єр.-2013.-29 січня.) публікує розмову із заступником генерального директора Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків Ганною Рудик про незабутню велику українку Варвару Ханенко та її рід.

Ганна Рудик розповідає: «Із 1925 року, коли імена Богдана та Варвари Ханенків вилучили з назви музею «за відсутності революційних заслуг перед пролетаріатом», і до середини 1990-х українці знали про них мало. Ханенків не рекомендовано було згадувати. Знаємо мало ще й тому, що архів Ханенків — як особистий, так і діловий — зник відразу після смерті Варвари у 1922 році: це зафіксовано в протоколах огляду музею та засідань комітету музею.

Академія наук, якій тоді підпорядковувався музей, зверталася до директора Миколи Макаренка з кількома запитамися про долю заповіту Варвари. Той спершу

повідомив, що його ніяк не вдається розшукати. Вдруге відповів, що «є надія, що таки знайдеться» — нібито рідна сестра Варвари Марія Івашенко, яка жила з нею до її кончини, сказала йому: який сенс публікувати заповіт, коли немає його виконавців? На ще один запит Макаренко знову висловив оптимізм щодо знайдення заповіту, підтвердив, що підписував його як свідок, і що, зокрема, в ньому йшлося: великий шестиповерховий будинок №13, збудований Богданом Ханенком для потреб музею, має використовуватися для розширення його експозиції й наукової частини, а також для здачі в оренду квартир, щоб утримувати його колекцію.

А 1931-го Сергій Гіляров, хранитель музею Ханенків у своєму путівнику зазначав: архів Ханенків «на прохання Варвари Ханенко спалила сестра небіжчиці».

Ця версія видається нам дивною. Якщо і можна було спалити особистий архів із приватних міркувань, то знищити діловий — з історією колекції, її придбання, з атрибуціями та консультаціями фахівців світового значення — це суперечить логіці й сенсу задуманої Ханенками музеєфікації колекції. Дуже сподіваємося, що архів просто поки що не знайдено».

Офіційною датою заснування Музею Ханенків вважається 23 червня 1919 року.

З нагоди століття заснування Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків відкрита знакова виставка "Музеї. Століття" — перший історико-документальний проект Музею Ханенків, що розкриває долю закладу та його колекції від переламного для країни 1919 року. Ключове місце належить архівним документам — безцінному, часто єдиному джерелу інформації про перебіг подій. Вперше експонується примірник заповіту Богдана Ханенка від 10 квітня 1917-го.

Про цю подію можна прочитати в статті **"Музей. Століття" [Текст] //Голос України. -2019.- 22 червня.**

Богдан Ханенко, вже відомий як власник цінних зібрань світового мистецтва, видавець наукових каталогів та меценат, у 1890-х роках бере участь у відкритті першого публічного музею у Києві (сьогодні це Національний художній музей України).

Після смерті Богдана його дружина Варвара Ханенко звернулась до Української академії наук із проханням прийняти колекцію та будівлі у своє підпорядкування. Це стається 1921 року. Її приймають до складу Комітету «Музею мистецтв ВУАН імені Б. І. та В. Н. Ханенків».

«Вона не хотіла лишати Київ і музей, який був для неї дорожчим за саме життя», — писав Сергій Гіляров, перший хранитель музею, чийми зусиллями було досліджено та систематизовано колекцію.

Лікарні, школи, галереї, університети, церкви, єдине в імперії училище для сліпих і не тільки – це спадок глухівських магнатів Терещенків, залишений українцям. А ще сприяння у літакобудуванні та підтримка молодих митців.

Про спадок родини Терещенків розповідає **М. Кальницький** у статті **«Терещенки» (Пам'ятки України. — 1993. — №1-6).**

Над головним входом до будинку театрального інституту, що на Ярославовому Валу, вмонтовано металеву плиту, оздоблену орнаментом. Майже ніхто з майбутніх акторів та режисерів не звертає увагу на літери „НТ”, які складаються в монограму

просто в центрі орнаменту. Ще важче углядіти ті ж самі літери на керамічному оздобленні фриза будівлі. І зовсім складно знайти студента, який відав би, що ця монограма не що інше, як ініціали (російська форма їх) уславленого цукрозаводчика й мецената Миколи Терещенка, чийм коштом і споруджено інститутський корпус.

А на стіні старовинного палацу на бульварі Тараса Шевченка, де тепер музей Кобзаря, вміщено загадковий геральдичний символ, основу якого становить зображення цукрового буряка. І це теж пов'язано із „старим Миколою”, як називав колись М.Терещенка весь Київ, бо той палац понад чверть сторіччя був його резиденцією. За ті роки, що судилося йому прожити, Микола Терещенко встиг продемонструвати киянам свою щедрю вдачу. Загалом на потреби міста він офірував приблизно два мільйони. Назвемо лише ті споруди, на які меценат витратив не менш як сто тисяч карбованців:

- велика лікарня для чорноробів з амбулаторією (нині дитяча лікарня на вул.Косіора, 28);
- дівоча торговельна школа (тепер освітні установи на вул.Воровського, 18);
- нічліжний притулок (тепер будівельні трести на вул. Басейній, 16);
- участь у фінансуванні будівництва політехнічного інституту, міського музею, лікарні Червоного Хреста, 5-ї (Печерської) гімназії.

В усіх добродійних починах брала участь дружина Пелагея Терещенко. Ніхто з тих, кому довелося спілкуватися з нею, не міг не відчувати симпатії до цієї скромної, лагідної жінки.

Більшість членів родини Терещенків після революції опинилася за кордоном. Дехто з них зумів і там лишити про себе згадку, як колишній міністр Михайло Терещенко, чия діяльність розгорталася у Франції, Швеції, ба навіть на Мадагаскарі. Пам'ять про декого, як кажуть, „канула в Лету”. Тут, на нашій землі, тим часом руйнувалися терещенківські заводи, церкви, мастки – у Шпильках, Денешах, Голоківці. Але те, що зробили Терещенки в старі часи, ніколи не повинно забуватися.

Список літератури.

Терещенко, М. Перший олігарх: Михайло Іванович Терещенко (1886-1956): надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся [Текст] / М. Терещенко . — К: Ніка- Центр, 2012. – 256 с.

Ханенко Варвара Николаевна [Текст] // 100 знаменитых женщин Украины [Текст] / В. Складенко и др .- Харьков:Фолио, 2006.- С.472-476.- (100 знаменитых).

Бутанова, Е. Семья Терещенко: жизнь дана на добрые дела [Текст] / Е. Бутанова // Личности. -2014.- № 3.- С. 98.

Вінниченко, Т. Варвара і Богдан Ханенки: життя як колекція [Текст] / Т. Вінниченко // Личности. — 2019. — № 8(127). — С.32.

Вольнський, В. Первый олигарх Украины [Текст] / Виктор Вольнский // Загадки истории. Сенсации, открытия, версии, факты.- 2019.- № 29.- С.14.

Голованенко, В. Спочатку він возів із Криму сіль [Текст] / В. Голованенко // Науковий світ.-2010.-№ 8.-С.6.

Грабовская, В. Конец прекрасной эпохи [Текст] / В. Грабовская // Караван историй.-2003.-№6.- С.232.

Кальницький, М. Терещенки [Текст] / М. Кальницький // Пам'ятки України. — 1993. — №1-6. — С. 66.

Ковалинський, В. Лицар ордена людинолюбців [Текст] / В. Ковалинський // Вітчизна.-1998.-№3-4.- С.51.

Ковальчук, М. Кошти олігарха працюють уже 300 літ [Текст] / М. Ковальчук // Голос України.-2013.- 7 грудня.- С.30.

"Музей. Століття" [Текст] // Голос України. — 2019. — 22 червня. — С.1,10.

Пилипенко, Г.-Г. Другий стрибок із парашутом важчий за перший [Текст] / Г.-Г. Пилипенко // Урядовий кур'єр.- 2012.- 27 червня .- С.19.

Пилипенко, Г.-Г. Терещенки: Мишель про Михайла [Текст] / Г.-Г. Пилипенко // Урядовий кур'єр.- 2011.- 7 грудня.- С.18.

Шпак, В. Що залишимо на спомин? [Текст] / В. Шпак // Урядовий кур'єр.-2016.-26 березня.- С.10.

Яновська, Л. Варвару Ханенко не пускали в музей, а вона купувала для нього твори [Текст] / Л. Яновська // Урядовий кур'єр.-2013.-29 січня.- С.11.

Від дрібного торговця до цукрового гетьмана [Електронний ресурс] .- Режим доступу : - Landlord.ua <https://landlord.ua> › vid-dribn... – Заголовок з екрана .- Мова укр.

Вона не могла покинути колекцію — українка Варвара ... [Електронний ресурс] .- Режим доступу : <https://rovaha.org.ua> › vona-n... – Заголовок з екрана .- Мова укр.

до 165-річчя від дня народження Б. Ханенка [Електронний ресурс] .- Режим доступу : <http://biblioteka.lviv.ua> › files › Hanenko– Заголовок з екрана .- Мова укр.

Іван Терещенко – благодійник та меценат - Український ... [Електронний ресурс] .- Режим доступу : <https://uain.press> › blogs › iva... – Заголовок з екрана .- Мова укр.

Терещенко Михайло Іванович «Гідність шляхетної душі» [Електронний ресурс] .- Режим доступу : <https://msmb.org.ua> › osobistosti – Заголовок з екрана .- Мова укр.

Українские меценаты вчера и сегодня. Богдан и Варвара ... [Електронний ресурс] .- Режим доступу : <https://chernozem.info> › journal › ukrainskie-metsenaty... – Заголовок з екрана .- Мова рос.

